

Ipostaze ale Orientului apropiat în memorialistica de călătorie a lui Dimitrie Bolintineanu

*Prof. univ. dr. Simona Antofi,
Centrul interdisciplinar de studii culturale central și sud-est europene
Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați*

Abstract - *The travel memoir in which Bolintineanu describes spaces belonging to the Near East focuses on two convergent narrative and meaning levels: the documentary reconstruction itself, based on multiple information, monographically organized, doubled, when necessary, by counter-arguments resulting from direct observation of realities, respectively the livresque reconstruction, in which mythical scenarios/stories, legends of places are accumulated, doubled by metatextual reflections regarding the travel memoir in general, and the livresque hypostases of the Orient thus accredited - clichéd and props - romantic -, from which the writer explicitly detaches himself.*

Keywords: *Orient, travel memoir, intertext, reconstructive narrative.*

Al doilea memorial de călătorie al lui Dimitrie Bolintineanu, *Călătorii la Ierusalim în sărbătorile Paștelui și în Egipt* [1], este rezultatul itinerariului din 1854 al scriitorului exilat, ce va jalona, ca parte a unui exercițiu deopotrivă livresc, imaginativ și documentar, repere geo-culturale importante ale Orientului apropiat: strâmtoarea Bosfor – Dardanele, Marea Marmara, Marea Egee, insule ale arhipelagului grecesc, portul Smirna, Beirutul, Jaffa, Ierusalimul. Apoi Egiptul – Alexandria, Cairo, piramidele, Sfînxul, necropolele din Valea Regilor, Nilul. Înainte de a purcede în călătoria propriu-zisă, scriitorul se documentează aplicat și responsabil asupra locurilor pe care urmează să le viziteze, motiv pentru care întregul memorial este împănăt cu citate, cu observații și informații istorice preluate de la Herodot, Tacit, Strabon, Polibiu, Pliniu ș.a. [2] Componenta documentară se constituie, pe tot parcursul memorialului, drept una dintre ipostazele pe care scriitorul o propune, într-o manieră asumat restititivă, asupra spațiului oriental pe care îl (re)descoperă. Adică îl observă cu ochi critic și deconspiră mecanismele recuzitar – romantice care stau la baza multor versiuni ale Orientului livresc – în scrierile lui Volney, de pildă, adesea menționat tocmai pentru a i se deconspira *minciuna* literară din *Voyages en Syrie et en Egypte* [3].

Analizând specificitatea acestui memorial de călătorie, Mircea Anghelescu reține și reformulează, ca fiind relevantă pentru perspectiva critică pe care Bolintineanu o are asupra acestei categorii de texte, observația acestuia din urmă – „literatura de călătorie e populată de personaje imaginare” rapid recognoscibile, precum *dervișul pitoresc* ori călătorul britanic plin de prejudecăți, prizonier al perspectivei europocentrice binecunoscute în epocă, funcționând, însă, drept contrapondere livrescă pentru „cadrul schimbător al lumii” [4].

De fapt, dialogul livresc pe care îl instituie Bolintineanu în memorialul său este dens și multiplu orientat. Sursele istorice cu autoritate pe care le invocă și le citează nu sunt asumate *ad litteram*, scriitorul bine documentat, și excelent observator al locurilor și al oamenilor, cu ochi exersat în a înțelege mecanismele (macro)sociale care au determinat, la scara istoriei, starea de lucruri din Beirut sau din Ierusalim, neezitând să deconstruiască constructe pseudo-științifice ori culturale eronate, privitoare la Orientul apropiat. Așa se face că „verbul sarcastic al lui Bolintineanu” sancționează fără rezerve populația cartierului Pera, căci scriitorul „ține să fie foarte limpede că interesul său în această călătorie este să vadă și să înțeleagă motivația fenomenului ca atare.” [5]

La nivelul superior al acestui dialog livresc demistificator se regăsesc secvențele în care Bolintineanu se delimitează de practica – obișnuită în epocă – de a reformula, în memorialele de călătorie, (aceleași) inventare de clișee livrești și de stereotipuri de percepție în virtutea cărora Orientul, în realitatea sa adesea deplorabilă, este obturat de o imagine croită după un model imaginat/imaginar al acestui spațiu, validat exclusiv livresc. Așa cum observă Doris Mironescu, „scriitorii pot fi înclinați nu doar să practice ritualurile memoriei culturale, ci și să le analizeze și să spună ceva esențial despre ei înșiși și despre memorie.” [6] Și mai departe – „unii memorialiști „pun însuși procesul reamintirii sub semnul întrebării, deconstruiesc identități colective.” [7] Așadar, o reconfortantă perspectivă critică însoțește generoasa componentă livrescă a memorialului, căruia îi adaugă o inedită dimensiune meta-textuală.

În ansamblul, *Călătoriile* acestea ilustrează observația lui Doris Mironescu, bazată pe aserțiunile lui Jan Assmann [8], potrivit căreia „memoria culturală realizează legătura dintre individ și contemporanii săi, între trecut și prezent, și propune viziuni de viitor.” [9] Căci memorialul se

poate citi ca o dublă reconstituire a spațiilor pe care călătorul le-a parcurs și pe a căror istorie a re-povestește, în felul său. Pe de o parte, sunt invocate numeroase date istorice – contrazise, când este nevoie, cu argumente concrete, iar pe de altă parte, asistăm la reconstituiri simbolice, prin prisma literaturii care a marcat și ranforsat cultural anumite spații – de exemplu, insule ale arhipelagului grecesc sau Bosforul, a cărui geografie mitică este reproiectată, prin prisma poveștii nefericite de iubire dintre Hero și Leandru, ca literatură. Povestea este, însă, și ea contrabalansată de datele realității și de comentariile ironic – ireverențioase ale memorialistului; „Dacă trecea apa într-o barcă, în loc să treacă înot, nu numai nu s-ar fi înecat; ba încă ar fi ajuns la iubita lui, și investit și neostenit.” [10]

Astfel de fragmente compun, împreună cu observațiile asupra degradării Turciei („Ciudat neam, neamul turcesc! Totul în Turcia pare în ruină: oameni și lucruri; și această scădere să răsfrânge chiar asupra guvernământului. Străinul ce vede aceste lucruri pentru întâia dată crede că Turcia moare.” [11]), un metadiscurs adesea nefavorabil asupra formulei romantice a memorialului de călătorie. Ca formulă literară, așadar, și ca atitudine față de realitate și față de scrierile care îl preced, Bolintineanu practică o scriitură pe mai multe paliere: invocă memoria livrescă a istoriei pentru a o pune față în față cu decăderea și decrepitudinea prezentului, și aduce în discuție versiuni literaturiza(n)te ale locurilor pe care le descoperă pe viu, uneori pentru a le recalibra obiectiv critic. Insula Lesbos, de pildă, face obiectul unei micro-disertații demonstrative privind mitologia și legendele locului: „Atunci văzurăm că nu eram departe de insula Mitilean, vechea Lesbos. Această insulă îmi aduse aminte de poeta Safo ce se născu aici. Era frumoasă și inteligentă. Grecii o numiră a zecea muză. Compatrioții săi îi bătuseră chipul pe medalie. Versurile ei se deosebesc prin delicateță, dulceață, armonie, tinereță și grație nemărginită. Din tot ce a compus a rămas de la ea numai două poezii, ce se află tipărite cu versurile lui Anacreon. Safo se înamoră de Faon de la Lesbos, care u o iubi, și, disperată, se aruncă în mare de la insula Leucadia.” [12]

Memorialistul descrie populații – iezidii, purtători ai unei religii stranie („Adorația iezidilor pentru Satana este foarte mare. Ei nu pronunță niciodată numele împăratului întunecimilor cu dispreț, cum fac creștinii și alții; din contra, cu mare respect. (...). În imaginația lor, Satana se înfățișează sub figura de arhanghel, precum era înainte de a se revolta. Este frumos,

majestuos, nu a pierdut nimic din vechea strălucire, dar poartă în fizionomie ceva trist și gânditor, care arată o suferință adâncă.” [13]), orașe – Smirna, descrisă prin situarea geografică, succesiunea războaielor și a stăpânirilor, prin dimensiunea mitică ce însoțește istoria concretă a orașului („Se zice că Smirna fuse patria lui Omer și că pe malul râulețului Meles, Critea născu acest fiu. Se arată încă credulilor călători o peșteră, cale de o oră de la satul Burnabat, ce se numește peștera nimfelor și în care Omer ar fi scris frumoasele sale inspirații.” [14]), insulele Samos, Rodos etc., a căror celebritate mitică alimentează curiozitatea acestui călător, totuși, atipic pentru vremea sa. Pentru care aspectul, și mai ales năravurile locuitorilor din cartierul Pera fac obiectul unor observații deosebit de acide. Călătorul găsește, în acest cartier al Constantinopolului, o comunitate de strânsură, murdară, incultă, mercantilă, predispusă spre toate formele de parvenitism posibile, la care se adaugă o intoleranță religioasă greu de înțeles: „Platon a zis că virtuțile trag în cumpănă deopotrivă cu aurul. La peroți, virtutea nu are nici greutatea ce îi da filosoful atenian; meritul personal nu înseamnă nimic. Acolo unde aurul singur domnește, muzelor le rămâne să se spânzure.” [15]

Adesea, memorialistul întocmește fișe monografice cvasi-complete ale unor creuzete multietnice precum Beirutul, inserând numeroase digresiuni precum istoria profetului Mahomed, și sumare descrieri ale raiului și ale iadului în versiune mahomedană. Deși rămân colaterale monografiei orașului, acestea servesc la elaborarea unui tablou cultural complet și, în fond, a unei geografii culturale cu funcție informativă, dar și cu relevanță identitară implicită, pentru cititorul din epocă. Pentru cititorul de azi, privirea de observator cultivat și (relativ) obiectiv a lui Bolintineanu ilustrează perspectiva unui european care percepe alteritatea ca manifestându-se, în acest Orient, în formele ei radicale, sesizând imediat diferențele dintre o alteritate *îmblânzită* livresc și una concretă, agrementată cu detaliile provenite dintr-un bagaj informativ foarte bogat. Ceea ce îi permite să coroboreze o descriere minuțioasă a arhitecturii cetății Jaffa („Căile cetății sunt strâmte și cele mai multe formate din scări de piatră, din pricina neregularității țărâmului. Casele sunt toate de piatră și seamănă cu niște mari închisori; nicio artă, nicun gust nu le caracterizează.” [16]) cu modul în care mănăstirile grecești funcționau ca niște hanuri, adică afaceri profitabile: „Schitul grecilor este o grămadă mare de piatră, zidită fără artă, fără gust, fără nicio țință, cu curți multe și mari; galerii, terase și bolți. Ni se păru că

intrarăm într-o închisoare. (...). Toate curțile, galeriile, scăările, terasele erau încărcate de oameni, femei, copii, închinători de ritul nostru, din care cea mai mare parte se compunea de greci de la Cipru. Mi se păru că văd o laie de țigani în călătorie.” [17]

Mercantilismul și totala lipsă de sfințenie a călugărilor prezenți în paginile memorialului jalonează constant călătoria, mai ales în spațiul privilegiat al Ierusalimului. Aici, meditația asupra măririi și decăderii unui popor – evreii – este dublată de o descriere reconstitativă a timpului lui Solomon, și a palatului acestuia, ca exemple de glorie deșartă. Măreția de altădată este contrabalansată de istoria distrugerilor succesive și a reclădirii templului – *omphalos* al unei lumi supraviețuitoare doar în scripte, în literatură și în memoria culturală a poporului care l-a clădit. Căci realitatea *locurilor sfinte* este nu doar prozaică, ci și profund contradictorie: călugării spionează călătorii străini, mita este o practică instituționalizată, cerșetoria, hoția, ca și taxele pe care le colectează Patriarhia din Ierusalim („Când ajung în mulțime închinătorii la Ierusalim, călugării greci se arată la ferestre cu un zâmbet de triumf și de dispreț totodată pe buze. Fiecare știe atunci că bucuria lor este determinată prin numărul închinătorilor.” [18]) deconstruiesc imaginea idealiza(n)tă a Orientului acreditat livresc: „Toate locurile acestor țări sunt mai frumoase în cărțile călătorilor, dispuși totdeauna să laude orice văd, ca să intereseze pe cititori; dar în realitate scad mult, căci cele mai multe lucruri care fermecă pe învățați nu sunt sigure. (...). Văzând această natură săracă, aceste stânci goale și arse de soare, pe care iarba și arborii parcă se cred că se umilesc de a crește, aceste văi coperite de nisip și acele plante ce pălesc și mor îndată ce se nasc, noi încercăm un simțiment ce nu are nici meritul adânciei melancoliei, ci acela al abaterii și al morței.” [19]

Cum regulile pelerinajului la Ierusalim, sumele de bani cu care se poate cumpăra titlatura de hagi și specula pe criterii religioase sunt atotputernice, Volney merită contrazis cu fermitate: „Pretutindeni prada, dezolația ne aduce aminte de răutatea omului din toate locurile, din toate timpurile!” [20]

A doua carte a memorialului are în centru cele două orașe reprezentative atât ca istorie, impact și moștenire culturală, cât și ca exemple de decădere economică și administrativă: Alexandria și Cairo. Dincolo de obișnuitele sinteze de istorie a locurilor, privind dinastia Ptolemeilor, de exemplu, și de permanenta reconfigurare a Egiptului în complicata ecuație

politică a Mediteranei, ochiul europeanului vede contrastele dintre diferitele grupuri de populații, straniețea mixturilor etnice – reflectată în vestimentație, obiceiuri, comportament, religie, diversitatea fiind pecepută drept cauza principală a unor divergențe ireconciliabile.

Fluviul Nil este centrul vital al acestei lumi, interesul științific pentru aflarea izvoarelor acestuia concurând, în paginile memorialului, cu descrierea miracolului revărsării periodice a apelor și a belșugului. Poveștile Nilului se constituie ca un palimpsest unitar, în care istoria mitică a fluviului este doar primul strat de semnificație pe fundamentul căruia scriitura construiește o imagine a acestui celebru curs de apă, ce se vrea a fi completă. Capitala administrativă a Egiptului, Cairo, se remarcă prin aceeași mizerie, lipsă de organizare administrativă și de civilizare, în care felahii, agricultorii acestei lumi, țin în spate, prin munca lor, întreaga societate. Aici, rămășițe ale unor vechi populații se amestecă și coexistă cu emisari de toate felurile și rangurile ai țărilor europene. Asemănarea cu structura socială a Țărilor Române este izbitoare și, chiar dacă implicită, stă la baza unui paragraf confesiv, în care exilatul contemplă, seara, orașul, și își plânge soarta: „Stam pe terasă, privind această natură plină de noutate. Deșertele păreau că se răsfrâng pe inima mea. Seara venea repede și cu dânsa gândurile cele mai triste zburau pe sufletu-mi obosit de durerile vieții, de amărăciunile unui lung exil.” [21] Deși rarissime, aceste infuzii de emoție în scriitură, bucăți de proză poetică și exemple de patriotism asumat sunt alimentate de sentimentul deșertăciunii, pe care îl determină contemplarea decrepitudinii așezămintelor omenești proiectate la nivelul macro-istoriei.

Excursia cu vaporul pe Nil, vizitarea piramidelor, a Sfînxului și a locurilor altădată de glorie ale Egiptului faraonic stau sub semnul unui discurs explicit de sancționare a pretențiilor de originalitate a autorilor de memoriale, care au drept efect tocmai denaturarea realității. Opțiunea pentru onestitate a memorialistului explică, în acest context, plasarea diferitelor versiuni asupra celor trei mari piramide sub semnul ipoteticului. Și descrierea exactă a necropolei neglijate, jefuite, batjocorite – „Oriunde se lasă ochii, se lasă pe multele săpături, unde locuitorii țarei și călătorii străini au săpat, ca să afle lucruri interesante. (...). Cu toate acestea, mult mai nesuferită trebuie să ni se pară lăcomia omului ce turbură pacea mormintelor, ce înfruntă majestatea lor, ca să tragă din sânul lor cadavre omenești și să le vînză pe bani! Aceasta se face neîncetat de locuitori și de călători!” [22]

Mai mult, Egiptul i se pare a fi o țară de-a dreptul urâtă („Egiptul nu este o țară frumoasă; câmpiile au numai vegetația ce este din munca omului; dumbrăvi, păduri, ierburi și flori sălbatece, râulețe nu se află pe aici.”[23]), în care capete de mumii se vând în piață. Puternicele cetăți de odinioară – Memfis, pe ale cărei ruine a crescut o pădure de curmali, sau Teba, au dispărut sub timp și sub nisipul deșertului. O lume întreagă s-a restrâns, astfel, la spațiul cultural al memoriei livești și al imaginației – căci narațiunea memorialistică încorporează descrierea și o asociază cu dese deschideri picturale, proiecții vizuale pe care cititorul le poate prelua și experimenta el însuși.

Note

- [1] Dimitrie Bolintineanu, *Călătorii*, vol. I, Editura pentru literatură, 1968
- [2] Mircea Anghelescu, *Lâna de aur. Călătorii și călătoriile în literatura română*, Cartea românească, 2015, p. 126.
- [3] Volney, *Voyages en Syrie et en Egypte*, ediția a treia, 1799, Paris.
- [4] Mircea Anghelescu, op. cit., p. 127.
- [5] Idem, p. 128.
- [6] Doris Mironescu, *Un secol al memoriei. Literatură și conștiință comunitară în epoca romantică*, Ed. Univ. „Al. I. Cuza”, Iași, 2016, p. 27.
- [7] Ibidem.
- [8] Ian Assmann, *Memoria culturală. Scriere, amintire și identitate politică în marile culturi antice*, Editura Univ. „Al. I. Cuza”, Iași, 2013.
- [9] Doris Mironescu, op. cit., p. 25.
- [10] Dimitrie Bolintineanu, op. cit., p. 112.
- [11] Idem, p. 113.
- [12] Idem, p. 117.
- [13] Idem, p. 118.
- [14] Idem, p. 121.
- [15] Idem, p. 124.
- [16] Idem, p. 164.
- [17] Idem, p. 165.
- [18] Idem, p. 208.
- [19] Idem, pp. 212 - 213.
- [20] Idem, p. 214.
- [21] Idem, p. 311.
- [22] Idem, pp. 334 - 335.
- [23] Idem, p. 347.

Bibliografie

Anghelescu, Mircea, *Lâna de aur. Călătorii și călătoriile în literatura română*, Cartea românească, 2015.

Assmann, Ian, *Memoria culturală. Scriere, amintire și identitate politică în marile culturi antice*, Editura Univ. „Al. I. Cuza”, Iași, 2013.

Bolintineanu, Dimitrie, *Călătorii*, vol. I, Editura pentru literatură, 1968

Mironescu, Doris, *Un secol al memoriei. Literatură și conștiință comunitară în epoca romantică*, Ed. Univ. „Al. I. Cuza”, Iași, 2016.

Volney, Constantin-François, *Voyages en Syrie et en Egypte*, ediția a treia, 1799, Paris.